

РОЗДІЛ XIII. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

ДІЕСЛІВНА ПЕРЕХІДНІСТЬ У КОНТРАСТИВНОМУ АСПЕКТІ

Рец. на книгу: **Івановић Милена. Прелазност у украјинском језику: функционални аспект / Милена Ивановић. – Београд: Задужбина Адрејевић, 2007 (Београд: Тодра плюс). – 120 с.; граф. Прикази; 24 см. – (Посебна издања / [Задужбина Адрејевић], ISSN 1450-80IX; 159). – Тираж 500. – ISBN 978-86-7244-645-6; 811.161.2'367; 811.163.41'367; 811.162.2:811.163.41.**

Рецензована праця постала як вияв інтенсивного розвитку власне-українських, українсько-сербських та сербсько-українських теоретико-, когнітивно-, функційно-контрастивних лінгвістичних, лінгво-літературознавчих, теоретико-літературних та інших студій у Белградському університеті на українській філології, що інтенсивно розвивається від кінця ХХ століття. З'ява праці Мілени Іванович засвідчує високий рівень наукових студій з україністики в Белградському університеті, їхню тяглість.

Питання дієслівної перехідності у власне-граматичному та функційно-семантичному вимірах притягає увагу лінгвістів у силу того, що її категорійна семантика пов'язана не тільки із суто формальним механізмом вияву / невияву прямого додатка в реченнєвій структурі, але й умонтована у комунікативно-функційну перспективу речення-висловлення, оскільки уможливорює видозміну перспективи погляду на висвітлювану ситуацію з позицій адресанта ↔ адресата у взаємозв'язаних і конвертованих вимірах: укр. *Татко написав новість ще студентом, але літературні месії побоюлися її видати* (Р. Андрияшик); *Оповідання написані козопасом Іваном Шевчуком і приладжені до літературного вжитку його правнуком* (В. Шевчук) // серб. *Знао је по себе: он им то није заборавио, неће ни они њему свој промашај* (с. Радвановић); *Код «Два пивска бокала» се то заборављало, неред и метеж у овом ресторану био је пријатна промена, ту се човек, после рада, могао и повеселити, па и пити ако је то сопствено расположење захтевало а количина поседованог новца дозвољавала* (М. Јанковић-Бели); *Ово ти неће заборављено!* (М. Јанковић-Бели) (прикладі взяті з аналізованої монографії), де позиція лівобічного об'єктного суб'єкта переносить функційну перспективу висловлення на оцінку наявного з позиції адресата. Ще на перших сторінках авторка наголошує, що на третьому місці у внутрішньореченнєвій міститься об'єкт у силу його значущості не тільки в дієслівній перспективі, але й у замкнутості на суб'єкт, що активно впливає на нього («На трећем месту у хијерархији елемената реченице, с обзиром на тесну везу са предикатом (која је веома често обавезна, неопходна за семантичку и формалну заокреженост исказа) налази се објекат као онај елемент на који је усмерена радња коју иницира субјекат и који у многе одређује ту радњу» (с. 11)).

Рецензована монографія містить у своїй структурі короткий вступ – «Увод» (с. 11-15), де простежено особливості лінеарності предиката, суб'єкта та об'єкта в реченнєвій структурі («Улога предиката, суб'єкта и об'єкта у структури реченице»), встановлено співвідношення моделі функційно-семантичного поля і теорії прототипу в дослідженні перехідності («Модел функціонально-семантичког поля и теорија прототипа у проучавању прелазности») та ґрунтовний розгляд засобів вираження перехідності: від центра до периферії («Средства изражавања прелазности: од центра ка периферији» (с. 15-46)), з'ясування особливостей абсолютного вживання перехідних дієслів і закономірності нульового вияву об'єкта («Нулти објекат» (с. 47-53)), послідовне висвітлення перехідності в морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному і прагматичному аспектах («Прелазност: морфолошки, синтаксички, лексико-семантички и прагматички аспект» (с. 55-76)), висновки («Закључак» (с. 77-82)), індекс приміток («Напомене» (с. 83-90)), список літератури з надзвичайно суттєвим розмежуванням власне-лінгвістичної літератури, словників та джерел фактично-ілюстративного матеріалу (с. 91-104). Досить важливими постають індекс простежуваних дієслів («Індекс глагола» (с. 105-112)) і термінологічний індекс («Індекс појмова» (с. 113-114)). Наведений ще в анотації («Сажетак») перелік ключових слів (акузатив, динамічність, волюнтативність, каузативність, аспект, дистрибутивність, предметність, емність, референційність, афірмативність) окреслюють коло зацікавлення авторки і водночас виявляють сукупно усю висвітлювану проблематику. Крізь призму семантико-синтаксичної валентності, що особливо значуща для дієслів з їхньою можливим одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентним виявом, Мілена Іванович розглядає закономірності реалізації прямого сильнокерованого правобічного компонента, де основним постає в обох мовах акузатив (знахідний відмінок) без прийменника (с. 15), тому що поєднуваність з цим відмінком постає потенційною властивістю перехідного дієслова («Спајивост са овим падежем само је потенцијално својство прелазног глагола»), хоча в загальному вимірі за врахування різноманітних виявів перехідності – експліцитної / імпліцитної – можливим є вияв замість прямого об'єкта в знахідному відмінку без прийменника іншого відмінка, простежувані випадки і вираження об'єкта нулем («било тако што ће глагол уместо директног објекта у акузативу без предлога управљати неким другим падежем»).

У силу того, що знахідний відмінок постає найбільш спеціалізованим, найбільш ґраматикалізованим і найрегулярнішим засобом вираження перехідності, дослідження особливостей вияву дієслівної перехідності в

українській та сербській мові розпочато саме з цієї форми об'єкта («Найспеціалізованіше найграматикалізованіше і найрегулярніше средство изражавања прелазности у украинском и српском језику есте спојивост глагола-предиката са директним об'єктом израженим акузативом без предлога» (с.16), де простежено послідовно основну функцію знахідного відмінка при перехідних дієсловах – функцію вираження об'єкта (пор. думку Єжи Кириловича про те, що в цій функції акузатив постає як ядерний граматичний відмінок) та його секундарні функції – означальні – темпоральну (*чекати кожний день*), квантитативну (*пройти кілометр*), локативну (*переїхати в Чернівці*), предикативну, що постає регулярною при неповнозначних дієсловах зв'язках типу *становити, являти собою* (наближається і *складати* → *складати частину*). Водночас простежувано особливості синкретизму об'єктно-означальних функцій, з-поміж яких прокоментовано об'єктно-просторову (укр. *Правда, спершу ніж увійти у вогонь, треба було перейти Збруч... а дорога до Збруча далека й довга, вогонь той це треба було добути* (Р. Федорів); серб. *Прелазећи однолику нустињу, осетио сам шта је радост мора; срећа хлада; имати у немаштину* (В. Бајац)); об'єктно-темпоральну (укр. *Майже все своє життя Марина провела в гостях, тільки іноді добираючись додому на нічліг* (В. Яворівський); серб. *Остатак вечери провео је у купатилу, осветљеном једино црвеном, контролном светиљком изнад зидне грејалице* (м. Петровић)). Звернуто увагу на знахідний тавтологічний тип укр. *болювати, горювати, воювати* і под. (с. 18), хоча в цьому разі швидше слід говорити про ємнішу групу з різними виявами такого правобічного сильнокерованого передбачуваного й водночас включеного в активно валентну семантику перехідного дієслова такого постпозитивного компонента, пор.: *писати* → *листи* = *листувати*; *писати* → *вірші* = *віршувати*; *укладати* → *асфальт* = *асфальтувати*; *робити / зробити* → *обшук* = *обишукувати / обшукати*; *дати* → *згоду* = *згодитися*; *мати* → *бесіду* = *бесідувати*; *виявити* → *ініціативу* = *ініціювати*; *провести* → *закон* = *узакопити*; *організувати* → *арешт* = *арештувати* і под. Очевидно, наявна активна опозиція експліцитної / імпліцитної правобічної валентності з послідовним нерівнорядним виявом імпліцитної – потенційно імпліцитної та власне-імпліцитної, розмежування яких уможлиблює адекватне тлумачення обсягів описового предиката в реченнєвій структурі та встановлення його диференційних ознак. Свого часу автором рецензії професор Олександр Кіклевич на міжнародній конференції «Речення і висловлення в мовах слов'янських» («Wyraz i zdanie w językach słowiańskich» – Вроцлав:Вроцлавський університет, 2008) поставив питання про те, як діагностувати вияв такого описового предиката. Саме замкнутість постпозитивного сильнокерованого передбачуваного компонента на препозитивний не тільки в суто структурному, а й у власне-семантичному, тому що дієслово набуває інтенційної замкнутості на постпозитивний компонент. Чим ємніша абстрагованість дієслова, тим ширший діапазон йому властивий в інтенсивній замкнутості на постпозитивний іменниковий компонент (пор., наприклад, дієслово *дати* з його виявлюваними 35 постпозитивними іменниковими елементами або дієслово *зробити* – з його 28 регулярними компонентами (див.: [Загнітко А.П. Синтаксис і фразеологія: особливості взаємодії і взаємопроникнення // Ученые записки Таврического національного университета им. В.И. Вернадского. Филология. – Т. 20. – № 6. – 2007. – Сімферополь, 2007. – С. 15-25]).

Розгляд родового відмінка (с. 20-20-39) як засобу вияву дієслівної перехідності здійснювано крізь призму формально-синтаксичної трансформації дієслівний акузатив / субстантивний генітив (серб. *писати књигу* – *писање књиге*, укр. *написати книжку* – *написання книжки*) з виявом трьох площин: 1) площина негативної конструкції (с. 20-36); 2) площина семантичного розмежування за ознакою партитивність / непартитивність (с. 36-37) і 3) сфера факультативного використання генітива й акузатива (с. 37-39). У розмежуванні заявлених площин авторка має опертям концептуальну ідею Івана Вихованця щодо вияву цих площин (див.: Вихованець І. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 96-103 (ISBN В 460201000 / М 221 (04) – 87 / 484 – 87; тираж 1000 прим.); Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 120-121; тираж 1000 прим.)). У розвиток цієї тези Мілена Іванович виділила групи чинників, що впливають на вживання акузатива / генітива в негативних конструкціях в українській та сербській мовах. Таких груп чинників виокремлено чотири: а) дія негації (посилена / ослаблена / відсутня негація); б) комунікативна структура речення (розповідна, питальна, оклична (краще було б, спонукальна), лінійний вияв об'єкта – препозиція); в) формальні і лексико-семантичні особливості об'єкта, що охоплюють і його детермінованість (частиномовний вияв – іменник, займенник (заперечний, означений, неозначений), прикметник, числівник; форми роду – чоловічого, жіночого, середнього; форми числа – одиниця, множина; семантичні властивості: абстрактність, конкретність, власні назви, речовинні іменники; детермінованість (синтаксична)); г) формальні та лексико-семантичні особливості предиката (інфінітив). На основі цих груп чинників переконливими постають наведені кількісні підрахунки (у відповідних таблицях (с. 22-23 (Табл. 1. Вплив виділених чинників на формальну реалізацію перехідності в негативних конструкціях (українська мова)) – «Утицај издвојених фактора на формалну реализацију прелазности у негативним конструкцијама (украјински језик)» і Табл. 2. Вплив виділених чинників на формальну реалізацію перехідності в негативних конструкціях (сербська мова)) – «Утицај издвојених фактора на формалну реализацију прелазности у негативним конструкцијама (српски језик)»). Суттєвим є те, що дослідниця не абсолютизує значущість виокремлених чинників, а наголошує, що «Жоден з чинників не діє ізольовано, мова йде про вплив комплексних та переплетених чинників, що сукупно, тією чи іншою мірою, визначають добір певного вияву. Так, наприклад, дія чинника посиленої негації і детермінованості об'єкта вияскраплює певну картину залежно від того, чи вони

постають окремо, чи взаємодіють: в українському корпусі до 42,3 % конструкцій з генітивом постають такими, у яких об'єкт детермінований, але їхня кількість постає значно меншою, якщо відкинемо ті, де чинник детермінованості (який впливає на високу частотність акузатива) суперечить з дією посиленої негациї (яка, до того ж, впливає на високу частотність генітива) – 19,8 %. Подібну ситуацію спостерігаємо в сербській мові – у 25 % конструкцій з генітивом об'єкт виступає детермінованим, але тільки у 5 % таких конструкцій не впливає чинник посиленої негациї («Ниједан од фактора не делује изоловано, већ је реч о низу комплексних и испреплетених утицаја, који заједно, на један или други начин, одређују избор неког облика. Тако, на пример, дејство фактора појачане негације и детерминисаности објекта даје другачију слику у зависности од тога да ли се посматрају изоловано или у међособном садејству: у украјинском корпусу чак 42,3 % конструкција са генитивом чине конструкције у којима је објекат детерминисан, али је количина тих конструкција знатно мања ако одбацимо оне где је фактор детерминисаности (који утиче на већу фреквенцију акузатива) у конфлику са дејством појачане негације (која, пак, утиче на већу фреквенцију генітива) – 19,8 %. Сличну ситуацію мамо у српском језику – у 25 % конструкција са генітивом објекат је детерминисан, Али тек у 5 % тих конструкција не делује и фактор појачане негације» (с. 24)). У цьому ракурсі варто було застосувати також напрацювання Мозгунова Володимира (його окремі статті наявні), насамперед його дисертацію з проблеми дієслівної перехідності як особливого вияву валентності (див.: Мозгунов Володимир. Перехідність як тип валентності дієслова: Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 1998), де проаналізовано статус перехідності/неперехідності в системі дієслівних значень, запропоновано синтаксичну класифікацію акаузативних дієслів, розкрито особливості експліцитної дієслівної перехідності з простеженням особливостей об'єктної семантики знахідного, родового, давального, орудного і місцевого відмінків та окресленням формального та функційного виявів перехідності, охарактеризовано імпліцитну перехідність.

Цікавими і вартісними постають спостереження Мілени Іванович про кореляцію між формами роду та виявом об'єкта, встановлення частотності у негативних конструкціях каузативних та генітивних форм об'єкта (цей аспект досліджували також Д. Гортан-Премк [Гортан-Премк Д. Падеж објекта у негативним реченицама у савременом српскохрватском књижевном језику / Д. Гортан-Премк // Наш језик. – Књ. XII. – Св. 3-6. – Београд, 1962. – С. 131-148]), А. Мустайоки [Мустайоки А. Падеж дополнения в руських отрицательных предложениях / А. Мустайоки // Изыскания новых методов в изучении старой проблемы. – Хелсинки, 1985. – С. 92-119]). За твердженнями дослідниці, корпус обох мов засвідчує кількісну перевагу іменникових форм жіночого роду в акузативі в обох мовах (с. 27), що подалі простежувано з урахуванням особливостей іменникового відмінювання. Це стосується також розгляду специфіки вияву об'єкта у формах однини / множини, регулярності / нерегулярності семантики конкретності, абстрактності, їхніх частотних параметрів тощо. Загалом в аналізі лексико-семантичних особливостей іменника як виразника об'єкта враховано вплив семантики: а) абстрактності / конкретності (с. 29-30 («абстрактне / конкретне іменце»)); б) власних назв («власите именеце» (с. 30-31)); в) речовинності та її співвідношення з партитивністю («градивне именеце и партитивно значене» (с. 31)); враховано також специфіку детермінованості об'єкта («детерминисаност објекта» (с. 31-32)) у конструкціях типу (укр.) *Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку від дверей* (Гр. Тютюнник): (серб.) *Учини му се да никад није овакве жене видео* (М. Црњански). Аналіз формальних та лексико-семантичних особливостей предиката як валентно зумовлювального продуцента позиції об'єкта простежувано з урахуванням виявів модальних / фазових модифікаторів реченневої структури, що впливають і/або не впливають на генітивний / акузативний вияв об'єкта, водночас звернуто увагу на негативні конструкції з предикатом серб. *имати* – укр. *мати*, щодо яких констатовано: «В українській мові в конструкціях з цим предикатом у функції директивного об'єкта винятково використовується генітив (без урахування інших чинників, що продукують конструкції з іншими дієсловами) («У україинском језику у конструкцијама са овим предикатом искључиво се у функцији директног објекта употребљава генітив (без обзира на остале факторе који делују у конструкцијама са другим глаголима» (с.33)): *Я вважаю за недоцільне приймати на філологічний факультет людину, яка не має жодного уявлення про філологію...* (Г. Тютюнник).. і далі «У нашому корпусі знайдено, між іншим, один приклад з акузативом» («У нашем корпусу нашао се, ипак, један пример са акузативом» (с. 33)): *Вже не можна мати майстерню?* (В. Шевчук). У сербській мові генітив домінує щодо акузатива (60,7 % щодо 39,3 %), що мотивовано кількома чинниками, врахування яких та їхній перелік з відповідними кількісними підтвердженнями наведено в таблиці «Вплив виділених чинників на формальний вияв перехідності з конструкціями з дієсловом *немати* в сербській мові» («Таблица 3. Утицај издвојених фактора на формалну реализацију прелазности у констркцијама са глаголом *немати* у српском језику» (с. 35)), де за структурою попередніх таблиць (див.: Табл. 1, 2) простежено усі чинники та співвідношення об'єктних форм акузатива та генітива в сербській мові.

Розгляд сфер семантичного розмежування за ознакою *непартитивність / партитивність* та факультативного використання генітива й акузатива (с. 36-39) зреалізовано з опорою на тезу, що партитивний генітив як функції ним еквівалентом директивного об'єкта і постає типовим для мов (сфера семантичного розмежування за ознакою *непартитивність / партитивність*), з констатацією того, що периферійним виявом перехідності в українській мові постає поєднуватись значного діапазону дієслів з родовим прямим об'єкта, з-поміж яких виокремлено волюнтаристичні дієслова (*бажати, вимагати, воліти, жадати* і под.) і дієслова типу зазнавати, завдавати, набувати, уникати тощо. Засобом вираження прямого об'єкта при таких дієсловах або

їхніх еквівалентах постає знахідний відмінок, пор.: укр. *Здається, він потребує ремонту?* (О. Гончар) і серб. *Покретом руке, бојом гласа (...) тражим лепришау веселост, насмејавам и расплакујем* (К. Огњеновић) (сфера факультативного використання генітива й акузатива (с.37-39)).

Інструментальний вияв об'єкта розглянуто як абсолютно периферійний вияв об'єкта, тому що спеціалізованою первинною функцією цього відмінка є функція інструмента ля, функція ж орудного об'єкта постає вторинною в обох мовах. Інструментальний об'єкта використовувався в українській та сербській мовах при дієсловах а) керування: укр. верховодити, керувати і под.; серб. предводити, доминирати, владати тощо; б) на позначення різних форм відношення щодо об'єкта: укр. захоплюватися, цікавитися та ін.; серб. одушевляти се, поносити се і под.; в) зі значенням вжитку об'єкта: укр. забезпечитися, користуватися тощо; серб. обезбедити се, хранити се і т. ін. Заувага про українські дієслова *жертвувати, ігнорувати, користуватися, оволодівати, володіти, ділитися, обмінюватися, ризкувати* як такі, що мають обов'язковим тільки об'єкт в орудному (с. 40) вимагає певної корекції, хоча й авторка робить примітку (с. 87), що Словник української мови констатує і можливість перехідного вжитку дієслова *жертвувати* (це стосується й дієслова *ігнорувати*), але обстежуваний у монографії фактичний матеріал не виявив таких випадків. Але в дослідженні не окреслено коло фактичного матеріалу, його кількість (список джерел може тільки виявляти процедуру обстеження), не прокоментовано особливості виконання кількісних підрахунків, тобто яким чином встановлювалися відсотки – від сумарної кількості засвідчених словоформ прямого об'єкта чи щодо певної структурної величини функційно-семантичного поля перехідності – ядра, периферії, напівпериферії тощо. Третім функційно-периферійним відмінком вираження перехідності є місцевий відмінок з прийменником *по* в українській мові й співвідносний з ним знахідний з *по* в сербській мові (с. 43), у яких значення прямого об'єкта ускладнене значенням дистрибутивності: укр. *Кожен із нас розкаже по одній історії – згода?* (Ю. Близнець); серб. *Готово сваке године, или бар сваке друге, штамао је по једну књигу из области филателије, студију која би се односила на по неко интересантно филателистичке питање* (М. Јанковић-Бели). Завершує розгляд периферії простеження об'єктної функції речення та інфінітива (с. 43-45), де зосереджено увагу на особливому класі власне-прислівних нерозчленованих складнопідрядних речень – складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними. У таких структурах опорним елементом виступає дієслово активної валентності зі значенням мовлення (укр. *виголошувати, вимовляти* тощо; серб. *викати, говорити* і под.); мислення, ментальної дії (укр. *вгадувати, думати* і т. ін.; серб. *дознавати, измишљати* та ін.); перцептивності (укр. *бачити, відчувати* тощо; серб. *гледати, опажати* і под.). Охарактеризовано особливий вияв об'єктної семантики – інфінітивної, коли синтаксичну позицію сильнокерованого компонента займає інфінітив або його семантичний еквівалент, пор.: укр. *Що мені, чоловіче добрий, робити, така і така в мене нечисть завелася на горищі, спати не дає, жити заважає, змучила мене, заморочила, хоч з хати тікай* (Г. Тютюнник); серб. *Лош када смо стигли у овал крају забранио сам да се на овом острву било шта гради* (В. Бајац).

Окремо розглянуто нульовий об'єкт («Нулти објекат» (с. 47-54)), що постає регулярним у разі нейтралізації (М. Леонова), імпліцитної (В. Моргунов), функційної (Л. Щерба, С. Кацнельсон) перехідності. Досить просторий і глибокий коментар різних поглядів і підходів до кваліфікації дієслів типу *думати, лікувати, співати пісню* у формально асиметричних і, на наш погляд, семантично симетричних кореляціях типу *думати думу = / ≠ думу; лікувати хворих = / ≠ лікувати; співати пісню = / ≠ співати* дозволив Мілені Іванович говорити про інкорпоративність об'єкта (семантичне стягнення, за Д. Шмельовим), прокоментувати залежність абсолютного використання таких дієслів від їхньої семантичної ємності – більший потенціал абсолютності властивий багатозначним дієслівним лексемам (цілком узгоджуване із загальними тенденціями розвитку від конкретності до абстрактності), взаємозв'язок вияву / невияву прямого об'єкта з актуальним / неактуальним використанням дієслівних форм часу та ін. У підсумку виділено три основні групи лінгвістичних поглядів на дієслова, яким притаманне абсолютне вживання та на відповідні конструкції з ними: 1) кваліфікацію їх як неперехідних; 2) тлумачення такого їхнього вияву як особливого вжитку – у функції неперехідності; 3) визначення таких лексем як перехідних з опертям на семантичний ґрунт без урахування вираження об'єкта на формально-синтаксичному рівні, як відносно двовалентні дієслова (у цьому разі, щоправда, виникає сумнів щодо коректності їх кваліфікації як двовалентних (хоч авторка в цьому разі і покликається на Ю. Апресяна), тому що з-поміж них наявні дієслівні лексеми різної глибини валентності, пор.: *співати* – двовалентне (хто? ← *співати* → що?) і *істи* – тривалентне (хто? ← *істи* → що? → чим?) тощо). У цьому розрізі варто наголосити, що питання про статус такої перехідності та її особливості слід розглядати крізь призму *спостерігача ↔ учасника*, тому що в абсолютній функції простежувані дієслова активно використовували здебільшого з позиції спостерігача, підтвердженням чого постають усі наведені приклади Міленою Іванович (с. 49-52). Це питання безпосередньо пов'язане з функційною перспективою речення. Цікавим є той факт, що не всім дієсловам притаманна властивість абсолютного вживання без умонтованості в ситуацію, пор.: *Мати ріже хліб ножем* і ненормативне **Мати ріже*.

Творчо написано розділ «Перехідність: морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний аспект» («Прелазност: морфолошки, синтаксички, лексико-семантички и прагматички аспект» (с. 55-76)), де з'ясовано: 1) специфіку кваліфікації перехідності крізь призму морфологічного і словотвірного ярусів (с. 55-56); 2) вияв перехідності на синтаксичному ярусі (с. 57); 3) особливості перехідності на лексичному ярусі (с. 57-59); 4) дефінування перехідності на семантичному ярусі (с. 59-72); 5) закономірності категорійної перехідності на

прагматичному ярусі (с. 72-75). В аналізі морфологічного і словотвірного виявів перехідності наявна спроба встановити відносні маркери перехідності / неперехідності, до яких можна зарахувати суфікси *-i-*, *-иша-*, *-ша-*, *-ну-* в українській мові як показники неперехідності, а суфікс *-и-* – у відприкметникових українських дієсловах та в сербських дієсловах виступає показником перехідності, пор.: укр. *білити* – *біліти*, *білішати*; серб. *белити* – *белети* (*се*) (с. 56). Погоджуючись з тим, що «перехідність ... треба розглядати, з одного боку, в рамках дієслівної лексики і семантики предиката, з іншого, в рамках синтаксичної структури речення, тому що постає однією з найсуттєвіших ознак цієї структури» («Прелазност ... треба разматрати, с једне стране, у оквиру глаголске лексике и семантике предиката и, с другој стране, синтаксичне структуре реченице, будучи да представља једно од битних обележја те структуре» (с. 57)), де Мілена Іванович цілком слушно покликається на О. Бондарка, продовжимо, що перехідність на синтаксичному рівні – це маркер лінеарності реченнєвої структури і визначник правоїчної сильноокерованої синтаксичної позиції, поза якою висловлення речення без ситуативної мотивованості постає синсемантичним, пор., наприклад: укр. *Сніг вкрив* і *Сніг вкрив* → (що?) *землю*; *Син читав* і *Син читав* → (що?) *книгу*; серб. *Снег је покрио* і *Снег је покрио* (шта?) → *земљу*; *Син чита* і *Син чита* → (шта) *књигу*, де конструкції – *Сніг вкрив*; *Снег је покрио* і *Син читав*; *Син чита*; *Син чита* є неповні, тому в реченнях *Сніг вкрив*; *Снег је покрио* невідомо, що **снiг** вкрив, а в реченнях *Син читав*; *Син чита* незрозумілим є – чи **син** уже вміє читати, чи зайнятий, чи читає певну річ. У цьому вимірі слід враховувати співвідношення інформативності та верифікативності в кожному висловленні, що й зумовлюють певну елімінацію синтаксичної позиції, але ні в якому не редуцію, тому що комунікативний і функційний фокус визначають амальгамність значення стану і перехідності. Цей аспект знайшов висвітлення в досить коректному аналізі прагматичного ярусу категорійної семантики перехідності (с. 72-75), де Мілена Іванович цілком слушно зауважує: «Із широкого кола питань, пов'язаних з мовцем, адресатом, відношеннями між учасниками комунікації і самою комунікативною ситуацією, що належить до сфери прагматики у вивченні перехідності, що постає значущою, коли стосується ставлення мовця щодо повідомлюваного: 1) уведення у фокус зацікавлень одного з них – особи / предмета, про які мовець повідомляє узагальнену інформацію, та 2) організація висловлення з оглядом на те, на чому мовець прагне більше і найбільше наголосити у висловленні» («Із широкого кола питань пов'язаних са говорником, односима између учесника комуникације и самом ситуацијом комуникација која улазе у сферу прагматике за проучавање прелазности значајна су она која се тичу односа говорника према ономе што саопштава и то: 1. увођење у фокус интереса једног од них лица/предмета о којима исказа с обзиром на то чему говорник даје већи или највећи значај у исказу» (с. 72)).

Лексичний ярус прокоментовано з опертям на особливості семантико-парадигматичних зв'язків у дієслівній лексичі (у цьому розрізі надзвичайно продуктивно працюють, розвиваючи ідеї Е. Кузнецової, в Уральському університеті (Росія), де під керівництвом проф. Бабенко укладено словник лексико-семантичних груп дієслів). Можна погодитися з Міленою Іванович, що категорія перехідності «міститься в значенні дієслівної лексеми, де фіксованим є семантичне відношення суб'єкт-предикат-об'єкт: речення виступає як спрямована на об'єкт або уміщена у сфері суб'єкта» («је садржана у значену глаголске лексеме, у коме је фиксиран семантики однос субјекат-предикат-објекат: радља је означена као усмерена на објекат или затворена у сфери субјекта» (с. 57)) (тут цілком логічним постає покликання на І. Долініну, яка ґрунтовно опрацювала цей аспект, особливо в (Долинина И.Б. Синтаксически значиме категории английского глагола. – Л.: Наука, 1989. – с.)), що дає підстави для розгляду категорії перехідності як класифікаційної, наголошення ж на деривативному характері цієї категорії вимагає певної корекції, тому що можна говорити тільки про синтаксично-деривативний (синтаксично-дериваційний) вияв цієї категорії. Загалом досить вичерпно простежено поділ лексико-семантичних класів дієслів на два поля категорії перехідності / неперехідності (очевидно, тут говориться про лексико-граматичні – А.З.) – дієслова абстрактного лексичного значення, що здебільшого функціонують як перехідні, і дієслова інших значень, що функціонують як неперехідні. З-поміж лексико-семантичних груп дієслівних лексем зі значенням перехідності виділено: 1) дієслова конкретної фізичної дії, спрямовані на означений об'єкт: укр. *атакувати*, *взувати* тощо; серб. *бити*, *обувати* і под.; 2) дієслова зі значенням володіння, добування, давання та відчуження об'єкта: укр. *брати*, *відбирати* та ін.; серб. *узимати*, *одузимати* і т. ін.; 3) дієслова зі значенням переміщення об'єкта у просторі: укр. *котити*, *гнати* і под.; серб. *водити*, *терати* тощо; 4) дієслова на позначення зміни місця суб'єкта щодо об'єкта: укр. *обходити*, *перелітати* та ін.; серб. *обилазити*, *заобилазити* і т. ін.; 5) ментальні дієслова, спрямовані на об'єкт: укр. *вчити*, *думати* тощо; серб. *учити*, *мислити* і под.; 6) дієслова мовлення: укр. *говорити*, *кричати* і под.; серб. *говорити*, *викати* тощо; 7) дієслова на позначення різноманітної перцепції об'єкта: укр. *бачити*, *нюхати* і т. ін.; серб. *видети*, *мирисати* та ін.; 8) дієслова на позначення різноманітних форм сприйняття та оцінки прямого об'єкта – позитивної / негативної, відчуттєвої тощо: укр. *жаліти*, *ненавидіти* і под.; серб. *сажальевати*, *мрзети* і т. ін., а з-поміж неперехідних заакцентовано дієслова зі значенням фізичного, фізіологічного або психічного стану; екзистенційні та функтивні (процесуальні) дієслова, дієслова руху та просторового відношення тощо. Розгляд лексико-семантичних дієслів зі значенням перехідності і неперехідності та теза про можливість використання того самого дієслова в певній конструкції зі значенням перехідності / неперехідності умотивувала висновок авторки про те, що здатність «дієслова керувати прямим об'єктом, основана на його лексичному значенні, постає потенційною: лексично перехідне дієслово утворює як перехідні, так і неперехідні конструкції, охопно і пасивні» («Способност глагола да управља директним објектом, заснована на његовом лексичком значену, само је

потенціална: лексики прелазан глагол образує како прелазне, тако непролазне конструкције, укључујући и пасивне» (с. 59)).

Модель аналізу семантичного ярусу дієслівної перехідності постає прийнятною і не викликає суттєвих заперечень. У цьому разі Мілена Іванович констатує, що семантичний ярус перехідності виявляє відношення суб'єкта (агенса) – предиката – об'єкта (пацієнта), де семантичні ознаки цих елементів (насамперед предиката та об'єкта) як окремих операторів у межах конструкції (насамперед стверджувальної) діють як механізми, від яких залежить реалізація значення перехідності на формальному (синтаксичному) ярусі («Семантички ниво прелазности ... одражава однос субјекат (агент) – предикат – објекат (паціјенс). Семантичка обележја ових елемената, (пре све предиката и објекта), као и појединих оператора који делују у оквиру конструкције (пре свега афирмативности) делују као механизми од косих ће зависити реалізація прелазног значена на формалном (синтаксичком) нивоу» (с. 59)). Безперечно, розгляд семантичного ярусу категорійної семантики дієслівної перехідності можна було будувати з урахуванням типових / нетипових ситуацій (див., наприклад, цікаву в цьому напрямі працю: (Ситар Г. Моделі речення із предикатами відношення частини й цілого в українській мові: монографія / Г. Ситар / Відп. ред. А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 238 с.)), або ж простежувати типові семантичні ролі протагоніста (першого учасника певної ситуації, за М. Всеволодовою) в його різноманітних модифікаціях та семантичні ролі постдієслівного компонента в різноманітних виявах щодо постановня, модифікації, креативності і под. (пор., наприклад, розгляд таких семантичних ролей крізь призму значущості в певних виявлених ситуаціях прийменників та їхніх аналогів у (Канюшкевіч М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. – Ч. 1. Дыяпазон Ф – Л / М.І. Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 492 с.)), та в інших моделях. Авторка обрала власний шлях і цілком прийнятний, тому що насправді вияскравлює особливості семантичного ярусу вияву дієслівної перехідності, підтвердженням цього постає розгляд ознак динамічності / нединамічності і волюнтативності / неволюнтативності (предикати дії, предикати процесу і предикати стану) (с. 60-61), каузативності (с. 61-62), аспектуальності (с. 62-64), фокусованості / дистрибутивності дії (с. 64-65), істоти – неістоти (с. 65-68), предметності (с. 68-70), охоплення дією (с. 70), референційності (с. 70-71), ствердження (с. 71). Так, простежуючи особливості впливу референційності на вияв категорійної семантики дієслівної перехідності, зроблено наголос на тому, що прототипна перехідна конструкція складає пропозицію, що вказує на конкретну ситуацію, тому однією із суттєвих ознак перехідності постає референтне використання іменників та іменникових синтагм у функції об'єкта щодо їхньої вказівки на конкретний елемент / елементи певного класу об'єктів («Прототипична прелазна конструкція представляє пропозицію која упућује на конкретну ситуацију. У том смислу једно од битних обележја прелазности есте референтна употреба именица и именичких синтагми у функцији објекта, односно њихово упућивање на конкретног члана/чланове неке класе објеката» (с. 70)), пор.: укр. *Теличку вкрав Никонів шватер, що також у Теклі ночував* (У. Самчук); серб. *Ја им праиштам бекство а иначе је уживање слушати њино неразумљиво брбљање* (Р. Петровић). Негативні ж конструкції мають особливий вияв референції, вказуючи не на певного елемента, а на потенційного елемента певного класу об'єктів, що може сигналізувати про периферію вияву перехідності («Отсутствие конкретне референције и овде може бити један од узрока периферне реалізаціје прелазности» (с. 70)): укр. *Було так темно, що Тимко не бачив ні дороги, ні гарби, і коли куцями зірвало з нього картуз, то він довго лазив рачки і не міг намацати його на землі* (Г. Тютюнник); серб. *Немам ни фронта на коме бих се могао борити* (А. Тишма).

Логічним завершенням аналізу перехідності в українській та сербській мовах (функційний аспект) постає її розгляд у прагматичному вимірі, де знаковим постає твердження Мілени Іванович щодо розгляду дієслівної перехідності у взаємозв'язку, взаємодії і взаємовияві з категорійними дієслівними значеннями стану і зворотності, тому що в окремих випадках їхній вияв постає взаємозумовленим: «Про прагматичний ярус перехідності можна говорити в широкому плані – в рамках її зв'язку з категоріями стану і зворотності (точніше спільного їхнього витвору – рефлексивності та реципрочності), у межах функційно-семантичного поля діатези. Усі три категорії, що належать до цього поля, виявляють відношення двох семантичних учасників щодо предиката – агенса і пацієнта» («О прагматичком нивоу прелазности мора се говорити пре свега на ширем плану – у оквиру жених веза са категоријама стања и повратности (тачније једног њеног дела – рефлексивности и реципрочности), односно у оквиру функцинално-семантичког поля дијатезе. Све три категорије које улазе у ово поље одражавају однос два семантичка учесника према предикату – агенса и пацијенса» (с. 72)). До цих міркувань слід додати, що особливо значущими в прагматичному вимірі постають не тільки фокуси *агенса ↔ пацієнта*, що виявлювані у витісненні агенса на другий план (укр. *Що не готується вчасно обід і що в комірчині збиралася гора непраної білизни* (В. Шевчук) – тут, щоправда, парцельована конструкція, тому важко говорити, наскільки витримано цей аспект у ширшому контексті); серб. *Спремам се да легнем и хто бих да се умијем, але видим да вода није уопште спремљена* (Р. Петровић)), фокусування мовця на агенсі (с. 74), але й належні фонові знання учасників комунікації, постулати і максими спілкування тощо. Незначні технічні помилки, що пов'язані з особливостями набору та оформлення монографії, зокрема: 1) з технічних причин не внесено в список використаних джерел фактичного матеріалу творів Григора Тютюнника, приклади з оповідань якого, зокрема «Климко» та інші використано (див.: с. 70 та інші), те саме стосується і творів Близнеця, покликання на якого наявні в тексті, але в списку названих джерел його творів немає; 2) «Определенность/неопределенность» – треба «Определенность/неопределенность» (с. 100), «за ред. К. Білодіда» – треба «за ред. І. Білодіда» та інші

не впливають на загальний рівень наукового дослідження Мілени Іванович, що виконано в рамках функційно-когнітивної парадигми і належить до одного з пріоритетних функційно-контрастивного напрямку сучасної лінгвістики. Насичена власними міркуваннями, чітким власним баченням особливостей категорійної семантики дієслівної перехідності, особливостей її вияву на ієрархічно різних ярусах мовної системи рецензована монографія вияскраплює одну з надзвичайно важливих площин порівняльних студій сучасного мовознавства, розкриваючи одну з площин граматичного ладу слов'янських мов. Показовим є те, що авторка прагне не тільки простежити формальні вияви дієслівної перехідності, з'ясувати семантичні, лексичні і прагматичні яруси категорійної семантики дієслівної перехідності в українській та сербській мовах, але й прокоментувати, чому такими постають вияви перехідності у стверджувальних, заперечних конструкціях, наскільки впливає позиція мовця на вияв перехідності. Рецензована праця розширює коло сучасних контрастивних студій і дозволяє подивитися на сучасний граматичний лад слов'янських мов у суто формальному, лексичному, семантичному, прагматичному та функційно-контрастивному аспектах.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ДИНАМІКИ МОВНО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ

**Грещук Василь. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р. Бачкур.
– Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с. – Наклад 300 прим. – ISBN 978-966-428-099-7.**

Збірник «Студії з українського мовознавства» включає статті, більшість яких на сьогодні стали майже недоступними для науковців. Сам автор зазначає, що роботи, запропоновані в збірнику, написані в різний час, починаючи з 70-х років ХХ ст., і опубліковані як в Україні, так і за кордоном (с. 7).

У першому розділі, який називається «Сучасна дериватологія: деякі підсумки і перспективи» (с. 8-92), науковець звертає увагу на надбання теоретичної й описової дериватології. Глибоко проаналізовано праці з проблем словотвору за останнє п'ятдесятиріччя. Розглянуто основні поняття і терміни словотвору з погляду їх достовірності. Показано взаємозв'язки та системні відношення між елементами мовного матеріалу, що використовуються в словотворенні (с. 11-13). Підкреслено, що для продуктивного аналізу проблем дериватології важливо досліджувати логічні ономаціологічні категорії (с. 17-18). Простеживши розвиток наукової думки протягом п'ятдесятиріччя, В. Грещук переконує читача в тому, що наукові положення І. Ковалика не застаріли, не втратили своєї актуальності.

Цікавим і необхідним у науці є накреслення перспектив її розвитку. Автор, зробивши певні спостереження, визначає проблеми, які чекають свого дослідження. У статті «Словотвір і функціоналізм» (с. 33-38) описано перспективи вивчення словотвору у процесі породження тексту. Автор переконливо доводить необхідність розгляду з позицій функціонального словотвору таких феноменів, як когезія, текстова інверсія, комунікативна цілісність (с. 34-35). Значне зацікавлення складає дослідження симетричних та асиметричних семантичних зв'язків між твірною і похідною; дослідження семантики і функцій словотворчих формантів, виокремлених із словотвірної структури похідних (квазілексем).

У рамках дослідження словотвірної семантики опрацьована методика встановлення семантичних перифраз похідних, які дають змогу уніфікувати й формалізувати процедуру визначення словотвірних значень.

Другий розділ «Основоцентричні дослідження лексичної деривації» (с. 93-167) присвячено проблемам дериватології, пов'язаним із роллю твірної основи. В. Грещук звертає особливу увагу на словотворчу спроможність прикметників у сучасній українській мові. Подано докладну типологію прикметників за дериваційним потенціалом: «...дериваційний потенціал прикметників сучасної української мови реалізується в розгалуженій системі деад'єтивів іменникової, прикметникової, дієслівної й прислівникової частиномовної належності, виражаючи широкий спектр словотвірних значень. Характер семантики відприкметникових похідних ґрунтується на можливостях дериваційно-смыслових трансформацій ад'єтивів, які виявляються в предметизації, абстрагуванні, модифікації, конотатизації, процесуалізації статичної ознаки та її редистрибуції з приіменникової позиції в придієслівну» (с. 153). Крім того, дослідник висловлює цілком оригінальні ідеї щодо дериваційної спроможності українських прикметників у порівнянні з польськими: зокрема виявлено, що у польській мові не існує словотвірних аналогів українських відприкметникових дериватів із префіксом *za-* для позначення надмірного вияву ознаки (с. 157).

Важливо, що в характеристиці наукових понять словотвору автор вносить доповнення до наявного в літературі: розмежовує функції кореневої морфеми як семантичної бази споріднених слів і лексеми як носія лексичного значення; враховується бінарна структура деривата – з'ясовуються функції словотворчого форманта і твірної основи; встановлено комплексні системотворчі одиниці (словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо). В. Грещук обґрунтував доцільність запровадження поняття